

Petőfi Kör – a reformmozgalom fóruma 1956-ban

„A DISZ Petőfi Körének vitái tettekre, értelmiségi tettekre kész gárda arculatát mutatták meg.” (Szabad Nép, 1956. június 24.)¹

„A Petőfi Körben és körülötte kezdett egy másik politikai centrum kialakulni, mely szemben állott az ország igazi központjával...” (Gerő Ernő, 1956. július 18.)²

„A Petőfi Kör szerepe a magyar közéletben rendkívül pozitív, nagy misszió volt az idén tavasszal teret engednie a vélemények gátszakadásának...” (Lukács György, 1956. október 9.)³

„A Petőfi Kör vitaestjei a fiatal értelmiség tekintélyes, messzehangzó fórumaivá váltak”. (Hollós Ervin, 1956. október 11.)⁴

„A magyar kommunista írók, újságírók, egyetemisták, a Petőfi Kör fiataljai, munkások, parasztok ezrei, a hazug vádak alapján bebörtönzött régi harcosok az első sorokban küzdöttek a Rákosi-féle önkényuralom és kalandorpolitika ellen.” (Kádár János, 1956. november 1.)⁵

„Sok bajt okozott az a demagóg agitáció, az eszmei zűrzavar és tájékozatlanság, amelyet az értelmiség egy része főleg az írók és az úgynevezett Petőfi Kör tevékenysége idézett elő. Ezek az értelmiségi körök rendkívül kétes szerepet játszottak azzal, hogy a „szabadság” és „demokrácia” jelszavát hangoztatva galádul mocskolták be a népi demokrácia vívmányait.” (Gh. Gh. Dej, 1956. december 16.)⁶

„Nagy Imre, Losonczy és az értelmiség egy része a Petőfi Körben abból indult ki, hogy a régebben elkövetett hibákat azzal lehet eltüntetni, ha szabad kibontakozást engedélyeznek az anarchisztikus, kispolgári és ellenforradalmi erőknél.” (Walter Ulbricht, 1957. január 30.)⁷

„A „sztálinizmus” elleni harc világszerte a revizionizmus takarója volt. Nálunk ... ez a jelszó a Petőfi Kör emlékezetes vitáiban merült fel és fontos szerepet játszott az ellenforradalom ideológiai előkészítésében.” (Révai József, 1957. március 7.)⁸

„Lenin mondta, hogy a kispolgári ellenforradalom veszélyesebb, mint Kolcsak és Gyenyikin együttvéve. Ennek a rétegnek a képviselői voltak a hangadók a Petőfi Kör vitáin.” (Kállai Gyula, 1957. május 5.)⁹

„Ismeretes, hogy Trockij burzsoá intellektuel volt, ugyanúgy, mint ahogy burzsoá intellektuelek voltak a Petőfi Kör vezetői is.” (Lu Ting-ji,

a Kínai Kommunista Párt propagandaosztályának vezetője, 1957. október 11.)¹⁰

„Lukács a sztálinizmus elleni harc hamis jelszavát már a Petőfi Kör filozófiai vitáiban összekötötte a leninizmus dogmatizálása ellen folytatózó harc jelszavával.” (Szigeti József, 1957. november.)¹¹

„... a Nagy Imre és társai által létrehozott illegális szervezet ... illegális tevékenységébe bevonta Tánczos Gábort és a később nyugatra szökött Nagy Balázst, és rajtuk keresztül a Petőfi Kört az ellenséges elemek gyülekező helyévé, a párt és az állam elleni támadások fórumaivá tették.” (Ítélet Nagy Imre és társai bűnperében, 1958. június 15.)¹²

A kezdetek

Meghökkenően rövid a Petőfi Kör története: néhány hónap, az előzményekkel együtt sem több másfél esztendőnél.

Illő visszaidézni a feledésbe merült kezdeteket.

Miután 1953-ban Nagy Imre lett a miniszterelnök, nyilvánvalóvá vált, hogy az általános társadalmi, politikai és gazdasági válság nem kerülte el a párt ifjúsági szervezetét, a Dolgozó Ifjúság Szövetségét, a DISZ-t sem. Vezetése – ha nagyon lassan is –, de kezdte felismerni a részleges megújulás szükségességét. A fiatal értelmiség is megkísérelt élni az új szakasz által teremtett, valamivel szabadabb légkör lehetőségével: 1954 folyamán a Magyar Nemzeti Múzeum néhány fiatal munkatársa helyi vitakört szervezett a társadalom, az irodalom, a politika, a művészet – az olvadással felszínre került – kérdéseinek megbeszélésére. Baráti kapcsolataik folytán Lakatos Istvánt, a párton kívüli, Baumgarten-díjas, a megszüntetett Újhold köréhez tartozó költőt kérték fel a múzeumi viták programjának kidolgozására. Lakatos – bölcsészi hajlamainak megfelelően – a felvilágosodás kori Bessenyei Györgyhez nyúlt vissza, és az ő „Egy magyar társaság iránt való jámbor szándéká”-t¹³ újraolvasva fogalmazta meg a Bessenyei Körnek keresztelt klub céljait. Lakatost a felvilágosodásba vetett hit, a jámbor szándék vezérelte, a megérett és akkor talán még megoldható problémáknak nyílt szóval való megvitatása, a feledésre ítélt értékek újrafelfedezése, reform, társadalmi és szellemi megújulás lebegett a szeme előtt. A DISZ vezetői számára azonban túlságosan liberálisak voltak soha meg nem tagadott nézetei: a felvilágosodás és a Galilei Kör hagyományainak nyílt vállalása irritálta a sztálini dogmatizmusban megcsökött ifjúsági funkcionáriusokat, és már a kezdet kezdetén manipulatív óvintézkedésekbe fogtak. A Nemzeti Múzeum zárt

aulája is Vasvári és Petőfi szellemét idézhette: a DISZ vezetése ugyan hivatalból magát tekintette a forradalom örökösének, de idegenkedett a felvilágosodás szellemét előhívó Bessenyei nevétől, és nem gondolva a következményekkel, először Vasvári Pálról akarta elnevezni, majd Petőfiről nevezte el a fiatal értelmiségek vitakörét.¹⁴

A DISZ vezetése „mederbe akarta terelni” a maroknyi fiatal értelmiségi spontán kezdeményezését. Kis ügynek kijáró hatalmas buzgalommal próbálták megnyerni és elnyerni Lakatost; meggyőzték a névváltoztatás szükségességéről majd 1955. március 25-én a DISZ budapesti bizottsága által kijelölt tagokból, Lakatos István tagságának formális magatartásával megalakult a Kossuth Klubban a Petőfi Kör szinte kizárólag párttagokból álló új vezetősége.

Az 1954/55 fordulójának belpolitikai helyzetéből következett, hogy a Bessenyei Kör működését is aggodalommal szemlélte a rákosista vezetés, amely minden új és minden elsorvasztott régi értékekkel szemben kóros bizalmatlanságot tanúsított. A vezetés mindenben a Nagy Imre-féle jobboldali elhajlás jelét látja, retteg a nemzeti, népi, polgári és antidogmatikus gondolatoktól. Hiába támadják azonban teljes erővel a megújulás minden apró megnyilvánulását, még az újabb rákosista restauráció előtt vagyunk, a gleichschaltolásra irányuló lehetőség már nem a régi: a Petőfi Kör kijelölt vezetőségébe az 53-as júniusi út hívei is bekerülnek, és a Rajk-perek idején „ébertelensége” miatt méltatlanul leváltott Tánczos Gábort¹⁵ nevezi ki a DISZ a Petőfi Kör titkárának. A párt belső válsága ekkortájt válik nyílttá: de az még nem nyilvánvaló, hogy a párttagok egy része éppen erkölcsi és ideológiai elkötelezettsége folytán már elszakadóban van a Rákosi nevével azonosult pártvezetéstől, és nem kívánja követni az állandóan változó „vonalat”. A Tánczost kinevező (kvázi őt rehabilitáló) vezetők nem tudják, hogy Tánczos ugyanazzal a „tisztító szenvedéllyel”¹⁶ és erkölcsi elszántsággal fogja megszervezni és a kibontakozó reform szolgálatába állítani az új vitafórumot, mint amivel tíz esztendővel azelőtt vetette magát bele az ifjúsági mozgalmakba.

És itt kell szólni Tánczos személyéről és szerepéről, arról, hogy a Petőfi Kör Tánczos Gábor nélkül nem lett volna azzá, amivé lett, s ma nem beszélhetnénk történelmi szerepéről, ha nem Tánczos lett volna a vezetője. Tánczosra, erre a középosztályból érkező fiatalemberre már kisdíák korában hatnak a népi írók: a katolikus gimnázium és a zsidó család az asszimiláció és a magyarság tudatos vállalását együtt közvetíti. Törvényszerű, hogy a deportálásból hazatérő tizenhét éves ifjú Baján MADISZ-titkár, hamarosan a legfiatalabb Győrffy-kollégisták¹⁷ egyike Budapesten, a középiskolásokat tömörítő kommunista Diákszö-

vetség egyik vezetője. Egyformán otthonosan mozog a népi értelmiség és a népi kollégisták, illetve az értelmiségi-polgári származású diákok között. Az 1953 után, először az írók körében fellángoló felháborodás őt is magával ragadja, majd szisztematikusan végiggondolja katarzisének ideológiai és gyakorlati konzekvenciáit, a maga helyét és helyzetét a politikai arénában, és alkatának megfelelően elfogadja a napi politikai harc kihívását. Kapcsolatteremtő képessége, csapatszervezésre hivatott adottsága, feltétlen odaadása a vállalt ügy iránt, lobogó, gyakran túlradó szenvedélyével sajátosan összhangban álló fegyelme, erkölcsi elszántsága és önfeláldozása valóban alkalmassá tették a rábízott, elvállalt, majd radikálisan átalakuló feladat elvégzésére. Ezekben az években Tánczos maga is radikálisan átalakult. Amíg őrizte a párt igazába vetett vallásos hitét, magában kereste a hibát, és azonosulni igyekezett azzal a hatalommal, amely vele sem volt kegyes, 1953 után fokozatosan vizsgálja felül politikai nézeteit, és azonosul Nagy Imrével és politikájával. Éppen ezért tudja megőrizni kommunista világnézetét és azt a magatartásformát, amely alkalmassá tette őt arra, hogy a legkülönbözőbb értelmiségi és vezetői csoportokkal és rétegekkel teremtsen kapcsolatot.

Miután a Bessenyei Kört Petőfi Körré szervezték, kerek egy éven át – 1955 a dogmatizmus feléledésének éve – említésre méltó esemény nem történt. Néhány fiatal történész, közgazdász és fizikus beszélgetése, Illyés Gyula Dózsa-drámájának megvitatása a szerző jelenlétében, szovjet ösztöndíjasok baráti találkozója, Király István beszámolója a szovjet irodalmi életről – valójában csak mint a jelentős viták előzménye érdemel említést. A XX. kongresszus mágikus hatása szabadította fel és szabadította el a fiatal pesti értelmiség mozgalmát: míg 1956 március 28-án csak néhányan jelentek meg az új ötéves tervvel és a fiatal közgazdászokkal foglalkozó, Antos István vezette ankéton, alig hat héttel később, május 9-én már több százan szorongtak a Kossuth Klubban, hogy valójában ugyanezekről a kérdésekről késhegyre menő vitát folytassanak.

A XX. kongresszust követő pezsgés szervezeti változásokat is hozott. Mivel az 1955-ben megalakult vezetőség alig fejtett ki érdemi tevékenységet, valóban szükség volt egy munkaképes testület megalakítására. Ekkor alakult meg a titkárság (Tánczos Gábor, Hegedűs B. András, Nagy Balázs, Pécsi Kálmán) és a vitákon elnöklő, felszólaló, a titkársággal aktív politikai és szervezési kapcsolatban is álló „mag”, nevezetesen Bohó Róbert filozófus, Csatári Dániel történész, Fekete Ferenc közgazdász, Györffy Sándor történész, Kázmér Sándor mérnök, Máté György mérnök, Pataki Ferenc pszichológus és Sánta Ferenc író. Az újjáalakult vezetőség egyúttal – a DISZ vezetőinek nyomására – megszüntette az aia-

pító Lakatos István tagságát azzal az indoklással, hogy „nem vett részt a munkában”. Lakatos elvtelen kiakolbolításának a tudomásulvétele volt a vezetőség kibővítésének és újjászervezésének szégyenteljes ára.

A XX. kongresszus után

A Kör arculata a tavaszi vitákon formálódott: szédületes gyorsasággal vált reformmozgalommá, a fiatal magyar értelmiség, elsősorban a fővárosi értelmiség centrumává. Ez az értelmiség akkor már a Nagy Imre nevéhez fűződő szocialista megújulási program következetes megvalósításáért szállt síkra, és mélységesen hitte, hogy (mint 1953-ban az országgyűlésen meghirdették) van lehetőség a hibák kijavítására, a bajok forrásainak feltárására, a válság szövevényes okainak elemzésére, a bűnök leleplezésére. Sajátos reformizmusát áthatotta az újjászületés pártosa, a hit a szocialista társadalmi rendszer jobbításában és a marxizmus reneszánszában, a meggyőződés, hogy fel lehet és fel kell számolni a sztálinizmust, és vissza lehet és kell térni a marxizmus igaz ügyéhez, hogy a XX. kongresszus nemcsak lehetővé teszi, hanem meg is követeli a változások következetes végrehajtását. A maguk katarziséját mélyen átélő fiatal kommunista értelmiségiekben élt a felvilágosodásra jellemző bizalom, hogy ha egy jó ügy mellé csatlakozók felismerik ügyük és önmaguk vétkeit, képesek és hajlandók a vezeklésre, lehetséges együttesen „jóvátenni a jóvátehetetlent.”¹⁸

De a fiatal kommunista értelmiségnek az 1956-tal tetőző esztendő az erkölcsi megtisztuláson túl politikai és szakmai iskola is volt: a reformért és tisztulásért politikai harcban akart és tudott megvívni, felismerve, hogy a reform és a tisztult nézetek győzeleméhez népi és nemzeti összefogásra van szükség, hogy a vörös és háromszínű zászót egyaránt beszenyező vezetéstől meg kell szabadulni, és akkor a nép és a nemzet képes és hajlandó a reformmozgalom támogatására. Tömörülésükben nagy szerepet játszott az, hogy hosszú évek elszigeteltsége után (amit sokan talán nem is mindig észleltek tudatosan) ismét alkalom nyílt a cselekvésre, a politikai tevékenységre, hogy újra közösségre leltek, ahol megszólalhattak, és ahol régi és új barátaikkal együtt megvitathatták nézeteiket. Ezt az újjászerveződő, de nagyon is laza közösséget a politikai vezetés makacs ellenállása, változásra való képtelensége, bizonytalansága és az önkritika merev elutasítása nemcsak bőszítette, hanem egyre jobban össze is kovácsolta.

A Petőfi Kör ennek a reformista politikai áramlatnak legnyilvánvalóbb kifejeződése, fóruma és gyújtópontja lett. Mégsem volt szervezet a szó szociológiai vagy akár formális értelmében, és főleg nem volt megszervezett, hiszen nem is rendelkezett a szervezettséghez szükséges belső és külső jegyekkel. A Petőfi Kör lazított a sztálinizmus szigorúan hierarchikus és vertikálisan tagolt szervezetrendszerén, és lehetővé tette, hogy ne csak egy munkahely, egy párt- vagy ifjúsági alapszervezet, olykor egy-egy foglalkozási csoport (pl. az írók) találkozzanak, hanem létrehozta a fiatal értelmiség horizontálisan tagolt fórumát, ahol különböző foglalkozású csoportok és szakmák képviselői jöttek össze és vitatkoztak, ahol pártonkívüliek, sőt volt párttagok is megjelenhettek, és olykor meg is szólalhattak, s ahol – ha esetlegesen is –, de kialakulhatott a főváros és a vidék¹⁹ és még ritkábban az értelmiség és egy-egy munkás vagy paraszt találkozása.

De emocionális tradíciók, így a baloldali mozgalmakban megszokott közös éneklés is kovásza volt az összejöveteleknek. Nem véletlen, hogy a Petőfi Kör első, létszámban kisebb, de már politikai súlyú megmozdulásai között a MEFESZ és a NÉKOSZ volt vezetőinek baráti találkozóját kell említenünk. A „személyi kultusz” terrorjának évei után itt nyílt először lehetőség e szervezetek egykori vezetőinek találkozására úgy, hogy ne essék rájuk a politikai gyanú árnyéka. És ebben a hangulatban másképpen hangzott más volt az „üzenete” a NÉKOSZ-isták indulójának: „holnapra megforgatjuk az egész világot”; és csak ezen hónapok furcsasága, hogy a kör jugoszláv irodalmi estjén a magyar-jugoszláv barátságot éltető mozgalmi dalok újból forradalmi érzést keltenek, és sok jelen lévő funkcionáriust irritálnak. A kör ugyanis kezdettől fogva egyesítette, sőt újraegyesítette a baloldali ifjúsági mozgalmakban nevelődött különböző csoportokat, elsősorban a volt népi kollégistákat és a nagyrészt fővárosi, zömében értelmiségi-kispolgári származású fiatal értelmiségieket.²⁰ Tán- czos meg is fogalmazza²¹, hogy ez az „egység erősebb, mint valaha, mert a XX. kongresszus eszméi iránt közös lelkesedésre, alkotó szándékú reagálásra támaszkodik.” A résztvevők – akiknek jelentékeny része közvetlenül emlékezett a szárszói találkozásokra, a Királyi Pál utca és az Apponyi tér népi kollégiumaira, a budai hegyek illegális találkozóira vagy gödi Dunaparra²² – egyre tudatosabban élték át még nem olyan rég volt ifjúságuk internacionalista és hazafias élményeit. És apáik-nagyapáik hagyományai útján így kapcsolódtak a Pilvaxhoz, a Társadalomtudományi Társaság termeiben vitázó galileistákhoz vagy a Centrál kávéház egykori intellektueljeihez.

A tavaszi viták

De valójában a közgazdasági vitával kezdődött. Ekkor alakult ki a viták lefolytatásának addig szokatlan rendje: nincs a felülről jövő eligazításokba belefáradt hallgatóságot terhelő bevezető előadás. Mivel az ország, s így az értelmiség problémái valóban – miként akkor mondták – az utcán heverték, elegendő volt a témakör meghatározása. Kézenfekvő volt, hogy a tervezés és a közgazdaság gyakorlati és elméleti kérdéseivel kellett kezdeni a viták sorozatát.²³ A felszólalásokra és a szakértő vitavezetőkhez intézendő kérdésekre nem kellett buzdítani a hallgatóságot. A vitákat sohasem lehetett idejében berekeszteni, és mindig számosan akadtak elégedetlenkedők, akiknek már nem jutott szólásra idő. A vitavezetők kiválasztása is magától kínálkozott: az adott szakma két-három, a fiatal értelmiség körében tekintéllyel bíró, kommunista reprezentánsa, olyan, akitől nem idegen a megújulás szelleme, aki kész együttműködni a reformokért, olyan, akit esetleg a megelőző években rehabilitáltak. A vitavezetők között többen voltak vezető funkcionáriusok, mint a pártellenzékhez tartozók, és bizonyosan nem ült az elnökségben párton kívüli vagy a pártól kizárt személy. Így lett minta az első (közgazdasági) vita elnökségének összetétele: a NÉKOSZ-ista Szabó Kálmán, akkor az Országos Tervhivatal főosztályvezetője, Nagy Tamás, minden marxista közgazdász oktatója és a rehabilitált Donáth Ferenc, akkor a Közgazdaságtudományi Intézet nagy tekintélyű igazgatóhelyettese. (A történészek vitáját is három kommunista történész irányította, Györffy Sándor, Mód Aladár, Zsigmond László.)

Miként a vita menete, a résztvevő köre is spontánul alakult. Mint Pesten mindig mindennek, az első vita érdekességének is hamar híre ment. Nem kellett a meghívással bajlódni. A Kör tagsági jegyét is inkább a megjelenés korlátozása érdekében kellett bevezetni, és nem a szervezethez való tartozás igazolására. A megjelenés ellenőrzésére azonban sohasem kerülhetett sor: a kör valóban demokratikusan működött, újabb és újabb szakmák képviselői árasztották el a méreteikben egyre nagyobb termeket. Ezeknek a szakembereknek – politizáló, elkötelezett, magukat nagyrészt marxistának valló szakembereknek – volt mondanivalójuk a maguk szakterületének ügyeiről-bajairól: reformot akartak! Mert a reform kimunkálását szolgálta a monolitikus rendszer és a dogmává kövült ideológia megbontása, uram bocsá' revíziója. Az épülő reform egy-egy téglája volt (lehetett volna) a válságból kivezető utak és az új módszerek keresése, valamint a régi, mert jobbnak bizonyult módszerekhez való visszatérés. És a reformot segítette az addig nem ismert, tőlük elzárt külföldi példák adaptálása is. A reform érdekében először – ahogy

a történelemben valószínűleg mindig – a letűnő régít kellett elemezni és bírálni. A letűnő régi, ebben az esetben a megelőző évek gyakorlata, azonban körömszakadtáig védte a maga pozícióit, és mi több, hatalmi helyzetből védte. A hibák és bűnök (e kifejezést sem igen lehetett a vitákon használni) feltárása, a megszüntetendő módszerek meghatározása, a kultúrában és a vitákban érintett más szakterületeken, az új irányok kijelölése – a pozitív reformprogram előkészítését szolgálta. És bár azt elhangzott javaslatok, bírálatok, nézetek néhány hónap alatt nyilvánvalóan nem tudtak egységes nemzeti programmá összeforrni, kitűnt, hogy 1956-ban létezett olyan magyar értelmiség, amely megújult intellektuális és morális szenvedéllyel hajlandó volt az ilyen program (és részprogramok) kidolgozásáért és megvalósulásáért munkálkodni.

És itt kell szólni a Petőfi Kör és Nagy Imre, illetve a Nagy Imre személye köré tömörültek kapcsolatáról. Amikor a Nagy Imre-per főtárgyalásán Tánczos Gábort tanúként hallgatták ki, Tánczos "bevallotta", hogy a Petőfi Kör vitáin Nagy Imre nézeteit képviselték. Az elsőrendű vádlott tagadta a személye és a kör közötti kapcsolatot. Tánczos valamelyében előadta, hogy a Petőfi Körben a júniusi párthatározatot és Nagy Imre kormányprogramját tekintették útmutató programnak, amivel aztán Nagy Imre is hangsúlyozottan egyetértett. Ilyenformán utolsó találkozásukon mégis egyetértés alakulhatott ki a halálba menő és a börtön felé tartó vádlott között. A program elsősorban valóban az 1953-as határozat volt, a hozzá való visszatérés, illetve megvalósítása, az útját torlaszoló akadályok eltávolítása. Ez a program fő vonásaiban alkalmas volt az 1953 utáni válság megoldására a reform eszközeivel, de nyilvánvalóan teljességgel alkalmatlannak bizonyult az október 23-a utáni gyökeresen más helyzetben. A Petőfi Kört és Nagy Imrét az eszmeiség kötötte össze; szervezeti kapcsolatuk egyáltalán nem volt, személyi is minimális. Eleve nem lehetett rendszeres kapcsolata a DISZ keretében működő vitakörnek egy, a pártból kizárt vezető politikussal. Nagy Imre szívesen beszélgetett politikai barátaival, néhány újságíróval, íróval, közgazdásszal, arra viszont nem törekedett, hogy politizáló fiatalokkal is eszmét cseréljen.

Igen jellemző, hogy a 60. születésnapját ünneplő vendégsereg is túlnyomó részt a középkorúakból, negyvenesekből állt, és nem a Petőfi Kör fiatalabbjaiból. Nagy Imre körének fiatalabb tagjai, akiket a kör egyes vezetői jól ismertek a háború utáni mozgalmi életből, és néhányukkal baráti kapcsolatuk is volt, természetesen hatottak a kör vezetőire, tanácsaikra odafigyeltek. Ugyanilyen típusú kapcsolat kötötte a volt fiatal

NÉKOSZT-istákat a NÉKOSZ tisztelettel övezett veteránjaihoz – első-sorban a karizmatikus vonásokkal rendelkező Kardos Lászlóhoz – is.

A reformjavaslatokat erre a koncepcióra, az 53-as határozatra és programra építették a felszólalók, még ha a párthatározat szövegét²⁴ akkor az irattárak mélye rejtette is. És a szakemberek egymás után álltak elő nézeteikkel.

A második ötéves terv téziseit bírálva a tervezés demokratizmusát követelték a közgazdászok, kétségbe vonták a terv realitását és a beruházások arányait boncolgatták. Nemcsak a „vas és acél országa” jelszót bírálták, hanem elvileg is felvetették a beruházások ingyenességének, valamint a hitel- és kamatpolitikának a problémáit. Jelentkeznek az egyoldalú iparosítás kárvallottjai, és a korszerűségekre hivatkozva emelnek szót a kemizálás és az alumíniumipar fejlesztése, sőt az idegenforgalmi beruházások fontossága mellett. Az autarchia elvi elutasítása éppen úgy szóba került, mint a sztálinista gazdaságpolitika egyik rákfeneje, a volumenszemlélet.

A statisztika kapcsán nemcsak a nyilvánosság politikai színezetű követelése hangzik el, hanem a reálbérindexnek, a háztartás-statisztikának, az életszínvonal mérhetőségének szakmai kérdéseiről is számot adnak a vezető statisztikai szakemberek. A nyilvánosság számadási kényszere a szakmai kérdésekben így már az első alkalommal a viták egyik alapvető meghatározója lesz.

És a bérpolitikát, az érdekeltségi rendszert, a nyereség és jutalmazás viszonyát sem a fiatal értelmiség alulfizettségének bírálatán keresztül vitatják meg. Megannyian beszélnek – természetesen a kor színvonalán – a minimumbérek bevezetésének szükségességéről, a bérarányokról és az eredmény és jövedelem kapcsolatáról. Már felmerül a külkereskedelem részleges önállóságának gondolata is; legalább a nélkülözhetetlen anyagimportban kapjanak önálló rendelkezési jogot a vállalatok.

Amikor a tervszámok sokaságát bírálják, egyes közgazdászok már tudják, hogy a mutatók mennyiségének csökkentése mit sem ér a gazdaságpolitika fő irányainak és elveinek végiggondolása nélkül, hogy a „fontolva csoszogó” tüneti kezelés nem oldja meg a bajokat, továbbá elméletileg is el kell szakadni a hadikommunizmus típusú gazdálkodástól²⁵. És amikor az új ipari forradalom magyarországi megvalósulásának elkésettségét kifogásolják, már a technológiai részből következő gondolatok fogalmazódnak meg bennük, azzal is összefüggésben, hogy elemző műszaki-gazdasági számítások nélkül nem lehet tudni, merre kell haladni az iparnak és a beruházáspolitikának.

Markos György érdeme, hogy leszámol a földrajzi nihilizmus dogmatizmusával²⁶ is, de szól a természeti adottságok szerepéről. Enélkül ugyanis nem lehetséges a regionális tervezés és az ország természeti adottságainak kiaknázása. A reform érdekében először a politikai és ideológiai falakat kellett ledönteni, hogy fel lehessen vetni a matematikai közgazdaságtan, az ökonometria hasznosságát vagy azt, hogy elengedhetetlen a hazai erőforrásokkal való rablógazdálkodás megszüntetése, és annak a koncepciók pernek a jóvátétele, amelyben Pap Simont a MAORT tudós-vezérigazgatóját és szakértőtársait elítélték.²⁷

A társadalomtudományi vitákat is áthatották a szakmai kérdések. Miként a közgazdászoknak le kellett számolniuk a politikai gazdaságtan dogmatikájával, a történészeknek elsősorban napi politika és a párt-történetírás előírásai által meghatározott történelemszemlélettel kellett szembefordulniuk. Ez a szembenézés, ami sokaknál szigorú önvizsgálatot követelt, ugyanúgy jelentette József Attila és a kommunista párt kapcsolatának vizsgálatát, mint az árulónak tekintett Rezi Károly²⁸ perújrafelvételét, a nem kommunista haladó múlt szinte teljes felülvizsgálatát, mind Bajcsy-Zsilinszky Endrét, mind a szociáldemokratákat és a radikálisokat. És a rehabilitáció – amely akkor természetesen elsősorban a politika és az erkölcs szférájához kapcsolódott – így lett szakmai kérdés is, hiszen ahogy Rajknak és társainak, tudományos igazságot kellett szolgáltatni Jászi Oszkárnak, Károlyi Mihálynak²⁹, továbbá a magyar és egyetemes történelem megannyi szereplőjének, epizódjának és korszakának is. A történészek nem csupán a korlátolt rákosista nacionalizmust bírálták (amely demagóg kuruckodó szövegekkel a nemzeti szabadságharcok egysíkú sorozatává egyszerűsítette a magyar történelmet), hanem azt is, hogy a magyar történelem számos fordulópontja, így a 67-es kiegyezés és Trianon is elemzés nélkül maradt. És nemcsak a primitív és skolasztikus tankönyvek kapcsán merült fel a legújabbkori egyetemes történelem revíziójának szükségessége, hanem a második világháború értékelése miatt is, hogy csak Rooseveltt és Tito nevét említsük. És nem maradt el a tankönyvek mellett a pedagógiai módszerek és az oktatási rendszer bírálata sem, ami azután az őszi pedagógiai vitákban teljessé vált ki. A történészek vitáját már nagyfokú erkölcsi feszültség, a nemzeti felelősség érzése és vállalása hatotta át, annak felismerése, hogy a felelőséget nem egyedül az íróknak kell vállalniuk. Annak kimondására, hogy nem csupán hibákat követtek el, hanem olyan történelmi bűnöket is, amelyekből messzemenő következtetéseket kell levonni, valószínűleg itt került sor először nagyobb nyilvánosság előtt.

Ha a történészek vitájának legdrámaibb és a jelenlévők számára legemlékezetesebb eseménye a tudományba visszatérő Kosáry Domokos³⁰ és a nem csupán tudománypolitikai hatalmához makacsul ragaszkodó Andics Erzsébet szenvedélyes összecsapása lett, akkor a filozófusok találkozásának csúcspontja a hetvenegy éves Lukács György, a Petőfi Kör doyenjének nyilvános visszahelyezése volt az őt megillető posztra. Ekkorra azonban már annyian jelentek meg a vitákon, hogy szinte szétfe-szítették a Kossuth Klub falait: a tömeg a szivarozó Lukács vezetésével átsétált – egyesek látomása szerint tüntetően átvonult – a Kiskörúton keresztül a Közgazdasági Egyetemre. A résztvevők száma hólabdaszerűen nő; a megelőző viták hallgatósága a következő vitán is megjelenik, és hozzájuk újabbak kapcsolódnak. Spontán születik meg a szakmák már említett horizontális kapcsolata, a viták egyre inkább interdiszcipliná-rissá válnak.

A Lukácsot ünneplő ezres tömeg, talán a filozófiatörténetben egyedülállóan, a maga ügyének tekintette Lukács személyét, az ideológia és a filozófiai szakma, sőt intézményrendszer részkérdéseit, és az 1949-ben meghurcolt³¹ és most diadalmasan visszatérő Lukácsnak elhitte, hogy talán a magyaroknak van a világon a legtöbb tennivalójuk, hogy vissza-állítsák a marxizmus tekintélyét. Ezen az optikán keresztül akkor nem is tűntek elvontnak az olyan szakkérdések, mint az objektív igazság, a szocialista realizmus, *Az ember tragédiája* vagy Hegel és Blum-tézisek értékelése, vagy hogy a dogmatikus dialektikus materializmus hogyan telepedett rá az elméleti fizikai kutatásokra.³²

Az 1953-ban feltárt általános válság persze elsősorban politikai válság volt; politika okozta a társadalom és a gazdaság minden szférájára kiterjedő válságjelenségeket, amelyeket a vezetés 1953-1956 között sem tudott megoldani. Mivel a válságot csak politikai eszközökkel lehetett (volna) megoldani, érthető, hogy a megújhódní akaró értelmiség, amelynek egyre nagyobb része tette magáévá a Nagy Imre nevéhez kapcsolódó reformeszméket, elsősorban a politikában kereste a gyógyulás és a gyógyulás útját. Rákosi 1955. márciusi restaurációja után a „júniusi út”, az „új szakasz”, az 1953-as kormányprogram minden eszméje és nagyrészt félreszörpört gyakorlata szinte automatikusan Nagy Imrét jelentette: az ésszerűbb gazdaságpolitika, az életszínvonal és a fogyasztás növelése, az erőltetett iparosítás visszafogása, az emberibb és hatékonyabb agrárpolitika, a jogrend helyreállítása, a kritika engedélyezése a kultúrában, a nemzeti hagyományok felélesztése, a külföldre tekintés lehetősége, az oktatási reform stb. programját.

És mivel a válság, az önvizsgálat, a kiútkeresés talán legfontosabb momentuma morális volt – hiszen a „törvényesség megsértése”-ként eufemizált gyilkosságok és kegyetlenkedések nagyobb mértékben háborították fel a Petőfi Kör-i viták tömegeit, akiknek túlnyomó része erkölcsi megfontolásból és ideológiai meggyőződésből csatlakozott annak idején a kommunista mozgalomhoz, mint a tervgazdálkodás tévedései vagy a dogmatikus ideológia ma már csak megmosolyogtató ostobaságai – a társadalmi válságot következésképpen csak politikai síkon lehetett megközelíteni.

Az egész társadalmat és az egész munkásmozgalmat érintő politikai problémák összefonódtak a vitákon az egyes szakmák és tudományágak az egyes foglalkozások és érdekcsoportok speciális kérdéseivel. A vitákon szakmák és értelmiségi rétegek fogalmazták meg vagy fogalmazták újra szakterületük sérelmeit, követelték az egyes szakmák kiválóságainak erkölcsi és jogi rehabilitációját, fedeztek fel újra feledésre ítélt értékeket, kerestek kiutat az adott szakma válságából és így tovább.

Nyilvánvaló, hogy a sokak számára ma is „lekottázhatatlan crescendo-hangulatban”³³ a kommunista értelmiség lelkiismeret-vizsgálata és önkritikája volt a legszembetűnőbb. A vitákon először csak utalásszerűen, majd június közepétől, váratlan robbanásként nevén is nevezve, Rákosi Mátyás volt minden bűn és hiba első számú felelőse. A párt-szervezetek és pártaktívák zárt keretein kívül először Gergely Erzsébet, az illegális kommunista mozgalom harcosa mondta ki ezres nyilvánosság előtt, hogy „a párt érdeke lenne, ha Rákosi és Gerő elvtárs önként lemondanának a vezetésről”. Révai, Horváth Márton, Darvas József, Andics Erzsébet és néhány más rákosista vezető ellen a vitákon elhangzott bírálat csak színezte az új vezetést kívánó reformkommunisták fő követelését.

És amilyen jellegzetes, hogy kikre zúdult a vádak ösztüze, olyan jellemző, hogy kik és kiknek követeltek igazságot. Azon a – már legendássá vált – baráti találkozón, amelyen a volt partizánok és illegális pártmunkások jöttek össze a budapesti fiatal értelmiségiekkel, a felszólalók egymás után követelték a sztálini és rákosista kirakatperekben kivégzettek és megszenvedett erkölcsi, valamint jogi-politikai rehabilitációját. A kör egyre szélesedett: míg Hajdú Gyula, 1919-ben Baranya megye kormánybiztosa, a 19-es öregek becsületének helyreállítását követelte, a pártból a Szovjetunióban kizárt Szerényi (Sas) Sándor³⁴ az illegális KMP volt első titkára a külföldi frakcióharcok következtében szovjet börtönökbe kerültek rehabilitálásáért szállt síkra, Rajk Lászlóné, a férje „tisztá, harcos kommunista élete emlékének helyreállításához” kérte a gyűlés segítségét.

gét. És míg az egyes szónokok csoportok, párttörténeti szakaszok becsületének visszaadását követelték egyre növekvő szenvedéllyel, szigorúan megmaradva a kommunista mozgalom keretei között, Ujhelyi Szilárd, a debreceni Márciusi Front Rákosi börtönéből szabadult harcosa elsőnek mondta ki, hogy nem egyes személyeknek, nem egyes csoportoknak, nem egyes korszakoknak kell igazságot szolgáltatni, hanem a megsértett nemzetnek kell a becsületet visszaadni, „itt egy egész népet kell rehabilitálni...” A Petőfi Kör-i viták politikai és eszmei tartalmát valójában összegezte, mintegy összefoglalva a megelőző három vita tanulságait.

És röviden, de szólni kell azokról is, akik az őszinte önbírálat hangján vetettek számot cselekedeteikkel. Elegendő, ha Mihály András áll itt példaként, aki nyilvánosan követte meg a Rajk-perben kivégzett Szalai András emlékét, amiért nem elegendő indok alapján „nyilvánosan gazembernek” nevezte őt, vagy éppen Losonczy Géza, aki az ártatlanul elszünetelt börtönövek után is szükségesnek tarotta, hogy egy Szabad Népből közölt cikke miatt „szégyenkezéssel kérjen bocsánatot Bartók Béla halhatatlan emlékétől.”³⁵

A morálon és a politikában talán néha káros moralizáláson túl ugyanis itt húzódott meg az azóta áthághatatlan fallá magasodott határvonal a megújulást és változást őszintén kívánó reformerek s a változó pártvonal napi jelszavait szajkózók között. A bűnökkel való szembenézés, az elkövetett bűnök vállalása és elemzése nélkül nem lehetett vállalkozni a válság megoldását célzó, a társadalom és a gazdaság részterületeire is kiterjedő, szakmai problémákat is érintő bírálat és elemzés elvégzésére.

A Petőfi Kör és a politikai válság kiéleződése 1956 nyarán

1956. június végére pattanásig feszült a politikai helyzet. Mindenki Rákosi (és Gerő!) menesztéséért kiáltott, ami akkor egyet jelentett azal, hogy Nagy Imre visszatérését kívánták. A vitákat is egyre inkább áthatotta ez a politikai követelés. Egyre kevésbé lehetett elválasztani a szakmák speciális ügyeit általános kérdéseitől. Nemigen volt fontos felszólalás, amelyet ne szőtt volna át a politika. Nagy Imrét kívánták, hiszen ő volt az egyetlen karizmatikus vezető, akinek politikájában bízni lehetett, aki kiszabadította a börtönbe zárt ártatlanokat, hazaengedte az internáltakat, és véget vetett a kitelepítésnek, és aki 1955-ben nem volt hajlandó az önkritika rituáléjára.

Elméleti dolgozatait és a Központi Vezetőséghez beterjesztett vitáit valószínűleg csak nagyon kevesen olvasták a Petőfi Kör-i vitázók

közül.³⁶ A szűk körben terjedő, kézről kézre adott gépiratos másolatokból a szocializmus megújításában szilárdan bízó kommunista forradalmár gondolatait és a rágalmozókkal szemben védekező gyakorlati politikus érveit lehetett (volna) megismerni. A gyűlésezőket inkább másfél éves kormányzásának tettei és erkölcsi példája vonzották. Hívei a pártellenzékként köréje tömörülő és őt zászlóvá avató párttag értelmiségiek, pártfunkcionáriusok, rehabilitáltak és kizárt tagok, politizáló állampolgárok voltak. A pártellenzék laza konglomerátumát leginkább a sztálinizmus tagadásának eszméje fogta össze, és a kíváncsi, hogy ki kell javítani a hibákat, meg kell találni a megújulás lehetőségét. Indulataikban, radikalizmusukban, kritikai elszántságukban és megfogalmazott terveikben ugyan különböztek; de azt tudták, hogy Nagy Imre nélkül a válságot megoldani nem lehet.

(Tömören foglalja össze mindezt egy cédula, amit az egyik őszi vita elnöksége kapott: "Nagy Imre elvtárs politikája helyes. Ez tény! Miért kéri önkritikáját? Úgy látszik, a KV-ben vannak, akik félnek tőle, és ezzel akarják lekicsinyíteni. Miért nem lehet újra miniszterelnök? Miért nem kapja vissza a Közgazdaságtudományi Egyetemen tanszékét?")

A két gazdasági jellegű vita után a történészek és filozófusok szakmai és politikai jellegű vitája, majd az egyértelműen a politikától áthattott „partizántalálkozót” követően ilyen légkörben került sor a sajtóvitára június 27-én délután a Tiszti Házban. Ha nem is lehetett hat-hét ezer résztvevőre számítani, a párt Központi Vezetősége három tagjának megjelenése, az elnökségben helyet foglaló Hollós Ervin és más momentumok jelzik a feszültséget. Miután a zsúfolásig megtelt Tiszti Ház kapuit bezárták, a tömeg betöri a főkaput. A HM kivonuló tiszti járőre szimpátiája jeléül végigtapsolja a vitát. Lukács György itt találkozik először a börtönből alig három hónapja kiengedett Szakasits Árpáddal. Az MDP Központi Vezetőségét képviselni próbáló Horváth Márton, Nógrádi Sándor és Vas Zoltán képtelen szót érteni a hallgatósággal.

De még a sajtóvitát sem egyedül a politikai izzás jellemezte. A sajtószabadság és a tájékoztatás demokratizmusának általános elvein túl – amelyekről olyan kommunista újságírók szóltak, mint Csatár Imre, Fekete Sándor, Kuczka Péter, Méray Tibor, Nagy Péter, Nemes György, Tábori András, Tardos Tibor – elsősorban Losonczy Géza előadásában esett szó az újságkiadás szakmai bajairól, a lapok példányszámáról, a nyomdai és papírhelyzetről, a lapok struktúrájáról stb. Itt is, mint minden szakmában, elhangzott a követelés: a meghurcolt kommunista és nem kommunista újságírókat helyezték vissza a szerkesztőségi munkába.

És Déry Tibor harminc éve inkriminált, önéletrajzából³⁷ kicenzúrázott és 1989-ig közzé nem tett felszólalása itt túllépett a napi harc szintjén. Déry „az egyénnek a szocialista társadalom kötelességei által korlátozott szabadságát” hiányolta, s ezt a hiányt nevezte meg valamennyi – gazdasági, lelki és társadalmi – baj forrásaként. Déry is hitte, hogy kijavíthatók a szocializmus „szerkezetbeli hibái”, de azt is felismerte, hogy a hibák okát a szerkezetben és „eszméink rendszerében” kell keresni. A félreértések elkerülése végett ugyanakkor leszögezte hogy a vizsgálatot szigorúan marxista-leninista módszerrel kell elvégezni. Felszólalását nem bocsátották meg, hiszen amikor személyükben is támadta a párt ideológiai vezetőit, magatartásuk és színeváltozásaik jellemzésével a rákosista közszereplők zseniális rajzát adta.

A vezetés megváltoztatásáért folyó harcot átmegeg átszötték a politikai szerkezet reformját is célzó javaslatok és követelések; szakmai társaságok létrehozását kívánták, tudományos intézetek alakítását, újságot, folyóiratot, a nullához képest nagyobb utazási szabadságot, az ifjúsági szervezet reformját és a rétegszervezetek visszállítását. Mindezek egy politikai reform kezdetének és kezdetlegességének jelei.

Losonczy Géza csak a hajnali órákban kap szót: méltatlanul elfeledett programatikus beszédében egy új sajtópolitika körvonalait rajzolja meg, és a Nagy Imre-kérdés megoldását sürgeti. Hajnali fél három van, amikor az elnöklő Huszár Tibor kijelenti, hogy a „DISZ Petőfi Kör vezetősége eddig kiérdemelte a (jelenlevő) elvtársak bizalmát”, és a leghatározottabban megígéri, hogy néhány napon belül folytatják a vitát.

Másnap Poznanban a munkások tüntetését a karhatalom szétlövi. Rákosi számára kapóra jön a „poznanai provokáció figyelmeztetése”, és rendkívüli ülésre hívja össze a Központi Vezetőséget, amely – a párttörténetben valószínű egyedülálló – határozatban³⁸ ítéli el a párt ifjúsági szervezete irányítása alatt álló és nem is országos vitakör tevékenységét. És bár a párthatározat szövege és a sokezres nyilvánosság előtt lezajlott események közötti szakadék nyilvánvaló, bár a Központi Vezetőség számos tagja részt vett a különböző vitákon, Rákosinak még ekkor sem kell különösebb erőfeszítést tennie, hogy a KV elfogadja a határozatot. A Petőfi Kör vezetőségét a DISZ vezetése önbírálatra szólítja fel és hangsúlyozza, hogy a pártvonalhoz való megfelelő igazodás, a rend és fegyelem biztosítása esetén a Kör folytathatja munkáját. A Kör vezetői ellen nem indítanak eljárást. Hogy az azóta hivatalosan is megerősített „négyezer”³⁹ lezartoztatási listán hányan és milyen helyezéssel szerepeltek a Kör szervezői és szónokai közül, az más kérdés. De 1956-ban nem lehet a régi módszerekkel dolgozni, és már nem fogadják meg a

Budapesten átutazó Enver Hodzsa⁴⁰ tanácsát, aki a fő hangadók agyonlövését ajánlja. A Petőfi Kör korábban meghirdetett pedagógiai vitáját csak technikai okokra hivatkozva halasztják el, és bár országszerte megindul az egy hangra komponált tiltakozó áradat a Petőfi Kör „népellenes demagógiája” ellen, Sipos Gyula az Irodalmi újságban szóhoz jut, és megbírálja a Tolna megyei pártlap⁴¹ túllicitáló cikkét. A kör vezetősége napokig tartó vita után a pártvezetés számára elfogadhatatlan bünbánatot nem mutató nyilatkozatot fogalmaz, amely elmulasztja egyetértését kifejezni a KV határozatával, de hitet tesz a „szocializmus szabadsága” és a XX. kongresszus eszméi mellett.

A történeti irodalom azon sohasem dokumentált megállapítása, miszerint a Belügyminisztérium betiltotta a Petőfi Kört, utólagos és célját tekintve nem is egészen érthető kitalálás.

A legeslegutolsó rákosista roham azonban már sikertelen volt; alig három héttel a sajtóvita után az SZKP elnöksége váratlanul Budapestre küldi Mikoját, hogy leváltsa Rákosit. A korabeli legendák szerint arra is hivatkozik, hogy a Petőfi Körben a pártot éltették – valóban skandálták a sajátosan megfordított jelszót: „Vesszen Rákosi! Éljen a Párt!”

56 őszén

Ezt követően és a nyári szünet után, látszólag magától értetődő természetességgel folytatja munkáját a Kör. Szeptemberben és októberben ismét hat jelentős vita zajlik le, amelyek, ha nem is érték el a sajtóvita tömegméreteit és szenvedélyességét, de jelöik az értelmiség változatlan elégedetlenségét, azt, hogy az alapvető problémákat a „tiszta lap” illúzióját meghirdető Gerő-Hegedűs féle vezetés sem tudja megoldani. Az őszi vitákon már a kibontakozás programjára kíváncsiak az értelmiség tömegei, de a párt és a DISZ vezetése is – mivel maga erre képtelen – a válságból kibontakozást mutató, pozitív programot követel. Nagy Balázs, a Kör egyik titkára, Marxra hivatkozva magyarázza a történeti elemzés elkerülhetetlenségét, a bírálat fontosságát: „Nem vájkálás a múlt hibáit feltárni” – mondja, nyilvánvalóan utalva Farkas Mihály akkor közismert szóhasználatára, és hosszan sorolja azokat a konkrét javaslatokat, amelyek a Kör vitáin hangoztak el. A reformprogramok előkészítését szolgálta az őszi vitákat megelőző bevezető előadások meghonosítása: Gyenes Antal, Péter György, Jóboru Magda, Kis Árpád, Pap Gábor és a művészettörténész Somogyi Árpád vezeti be a vitákat, amelyeken bizottságok alakultak, hogy a szakmai javaslatokat egységbe foglalják.

A politikai program megfogalmazása azonban valóban nem volt és az adott struktúrában nem is lehetett a Petőfi Kör feladata. Nagy Imre emberi és politikai magatartásából, pártszerűségéből következik, hogy bár megjelenését és megszólalását a Petőfi Körben egyre nagyobb hévvel követelték, Nagy Imre nem e fórum előtt kívánta először kifejteni programadó nézeteit. Meghívása süket fülekre talált: Nagy Imre és a Petőfi Kör közvetlen találkozása nem jött létre.

Az őszi viták a pedagógia és az iskola jegyében kezdődnek. A történelem és a filozófia oktatásának csődje logikusan vezetett a pedagógia és az oktatásügy általános problémáihoz. Nem csoda hát, hogy a pedagógusok és az oktatási szakemberek többször is összeültek: először a népi kollégiumok ügyének újraértékelését kellett napirendre tűzni. Az 1948-49-ben felszámolt mozgalom vezetői és tagsága számára ugyanúgy nem hegedt be a Révai kritikája ütötte seb, mint ahogy még elevenen élt Lukács, Déry Tibor és mások adminisztratív és ideológiai⁴² meghurcoltatásának emléke. Ebben az összefüggésben is felmerült a sztálinista perek kérdése, de a diákönkormányzat, a kollégiumi autonómia és az iskolai demokratizmus is terítékre került. És megint: a népi kollégisták (és a leginkább meghurcolt Kardos László), valamint a pedológia vádjában elmarasztalt Mérei Ferenc visszatérésének szükségessége mellett szó esett az iskolarendszer belső arányairól és struktúrájáról, a lélektanok mint önálló tudománynak a fontosságáról, a továbbtanulási és a felvételi rendszer megváltoztatásáról, a tudománypolitika irányairól és demokratizmusáról, a gyermekek egy részének hátrányos helyzetéről, valamint az oktatásügy finansziális helyzetéről – a pedagógusok fizetésétől kezdve az iskolaépítés elhanyagolásáig.

A tavaszi közgazdasági viták folytatását jelentette, amikor Péter György bevezető előadásában ismertette reformelképzelései közzétételének kálváriáját, ekkor jelenik meg a nagyobb nyilvánosság előtt a gazdasági mechanizmus később sommásan revizionizmusnak bélyegzett fogalma. Péter az egyes gyárokra korlátozott kísérletek helyett alaposan előkészített ugrást javasolt, mondhatnánk, hogy a gazdaságirányítás új rendszerének kidolgozását szorgalmazta, és a szocialista külföld pozitív elméleti példáit hívja segítségül. A vitán előadják, hogy adminisztratív és hatalmi kapcsolatok helyett gazdasági kapcsolatoknak kell a népgazdaságot működtetnie (piacról még ne essék szó), mert a fejetlenségen, a hiányzó, majd feleslegessé halmozódó készletek átkán csak így lehet segíteni. És ha harminc évvel később kezdetlegesnek is tűnik a bürokratikus centralizmus, a vállalat önállóság, az egyéni és osztályadalmi érdekek és az értéktörvény fogalmainak kezelése – a jelenlevők számára a gondola-

tok egyrészt felrázóan újak voltak, másrészt mégis hiányérzetet keltettek, mert a gyökeres reform teljes programja még nem bontakozhatott ki.

A szakmai és politikai kérdések összefonódását, elválaszthatatlanságát, szétbogozhatatlanságát mutatják az agrárgazdasági viták is. Tavasszal még egyedülálló merészségnek tűnik, amikor Lányi Kamilla felveti a begyűjtés megszüntetésének lehetőségét, ősszel Vas Zoltán már a zsírdézsmán gúnyolódik. De a búza-vetésterület nagyságának megkérdőjelezése még ősszel is eretnekségnek hat, akkor, amikor a merev szövetkezeti formák átalakításának szükségessége már mindenki előtt természetes, és nyilvánvaló, hogy az alacsonyabb típusú szövetkezetek nem alacsonyabb rendűek. Az agrárszakemberek tudják, hogy a kiutat az intenzív gazdaságfejlesztés jelenti, amelyben a termékszerkezetet nem a főhatóságokra tagolt bürokratikus központok, hanem a gazdasági érdekek határozzák meg. És mindez összhangban volt a műszaki értelmiségiek önmegvalósítást követelő hangjával, akik a műszaki vitán – mai kifejezéssel élve – innovatív és modernizációs gazdaságpolitikát kívánnak, természetesen hangot adva a szakmaik és ágazataik által determinált csoportérdekeknek is.

A Petőfi Kör országos fórummá alakul. Küldöttségek és egyének keresik fel: a legkülönbözőbb nemzeti és társadalmi ügyek várnak itt megoldásra, a vidéken addig alig megmozduló értelmiség is megkísérli a fővárosi példa követését, újabb és újabb csoportok ostromolják, hogy teremtsen fórumot számukra. Így kerül sor – jelezve a kisebb szakmák megújulási és önelemzési szándékát – az iparművészek vitájára. Október 20-án délután a zsűrizés igazságtalanságait, a szocreál egyéniségromboló hatását, a szakmai klikkeket stb. bírálják Ferenczy Noémivel az élükön. Varsóban ekkor már tetőzik a politikai válság. Szegeden gyűléseznek az egyetemi diákok, hogy megalakítsák a DISZ-től független szervezetüket, a Gerő és Hegedűs vezette delegáció Jugoszláviában időzik. A fiatal értelmiség sem fogja fel a válság eszkalációját, nem is sejti, hogy a történelem éppen ezekben az órákban lép túl a személyek és csoportok partikuláris problémáin. Mégis, a hivatások önszervező erejét is bizonyítja, hogy október 23-án este, a fővárosban végigsöprő tüntetéssel mit sem törődve, a Gólyavárban még összeülnek vitázni az orvosok. A polémiát csak a közeli rádió épületéből áthallatszó fegyverropogás akasztja meg: a kritika fegyverét visszavonhatalanul a fegyverek kritikája váltja fel.

Október 23. után

A tüntetés gondolata a Petőfi Kör – miként Nagy Imrét és barátait – felkészületlenül érte. A Kör vezetősége csak a 22-én este és éjjel tartott vitán döntött úgy, hogy az elkerülhetetlenül kibontakozó tömegmozgalomban részt vesz, mert jelszavaival befolyásolni akarja a tüntetést. A vezetőség, miután egyre-másra kapta a híreket az egyetemi ifjúság radikalizálódó hangulatáról, nem fogadta el a beterjesztett politikai határozati javaslatot, amely mintegy felirattal fodult volna a pártvezetéshez, hanem a másnap, a 23-i napilapokban⁴³ megjelent pontokban foglalta össze álláspontját. Ennek alapján születtek meg azután a tüntetésen hangoztatott Petőfi Kör-ös jelszavak. Ezek nem érik el az egyetemisták pontjainak hőfokát: csupán Rákosi kizárását követelik a pártból, javasolják a Központi Vezetőség ülésének összehívását és Nagy Imre bevonását a munkába. Kérik a DISZ-t, hogy foglalkozzon az ifjúsági mozgalom demokratizálásával stb. A határozat és a jelszavak fogalmazása mellett ugyanis fontosabbnak tűnő feladatra összpontosul a Kör vezetésének figyelme: a DISZ másnapra összehívott Központi Vezetőségi Ülésén a DISZ megújítását tervezik, néhányan javasolni kívánják, a leszerepelt vezetés felváltását⁴⁴, régi volt NÉKOSZ-ista vezetőkkel és más rehabilitáltakkal. A Kör vezetőségének néhány tagja ugyan részt vesz az egyetemisták gyűlésein, sőt – éppen a DISZ vezetőinek kérésére – még Szegedre is leutaznak, de az államhatalom összeomlásának és/vagy a fegyveres felkelésnek a lehetősége fel sem merül ezen vezetőségi ülésén.

A politikai helyzet téves megítéléséből következik, hogy október 23-án délelőtt Tánczos a DISZ KV ülés előkészítésével foglalkozik, és így egyik helyettese, Hegedűs B. András és két társa, Csatári Dániel és Gergely Mihály író kísérel meg tárgyalni a pártközpont illetéseivel. Miután délelőttre a tüntetés elkerülhetetlensége nyilvánvalóvá vált, az egyetemistákat a belügyminiszteri tilalom sem rettentette vissza, a Kör delegációja ésszerű kompromisszumot javasol: a túlzó jelszavak elfojtása érdekében biztosítsanak hangszórós autókat, hogy a Petőfi Kör jelszavai uralhassák az utcát, a Bem téri gyűlésen Kádár János beszéljen a pártvezetés nevében, és végül garanciát kérnek, hogy a karhatalom nem fog fegyveresen beavatkozni. A KV két osztályvezetője (Köböl József és Orbán László) fogadja a háromtagú küldöttséget, és a javaslatokat – felhatalmazás hiányára hivatkozva – elutasítják. Míg a Kör vezetősége október 22-én felismeri, hogy a diákság jelszavai, tüntetés melletti elkötelezettsége és a DISZ-ből való kilépése egyértelműen túlmegy a Kör politikai elképzeléseiben, a párt felső vezetése képtelen a helyzet komolyságát felfogni. Egyedül Köböl vállalkozik arra, hogy kimegy az ELTE diákgyűlésére. Az itt

szerzett néhány élmény hatására egyetlen hangszórós kocsi⁴⁵ biztosít, de ennek szerepe azután persze minimális lesz a százezres tömegben. Október 23-án a Kör politikai tevékenysége és szerepe lényegében véget ért. Mérsékelt magatartása, a tüntetés radikalizálódó jelszavainak elvetése, másfelől végleges szembefordulása a vezetéssel mindkét oldalról elutasítást váltott ki, egyúttal ekkor töltötte be utolsó közvetítő szerepét is.

Október 24-én a Nagy Imre-kör belső politikai viszálya és a rendkívüli állapot hatására a Petőfi Kör de facto működésképtelenné válik. Tánczos és két helyettese ugyan ott téblábolnak a pártközpontban, de az eseményeket semmiféleképpen sem befolyásolják, buzgalmuk inkább szimbolikus jellegű. Október 24-én kora délután a Rádióban – hasonló szózatokkal összhangban – Tánczos⁴⁶ a harc beszüntetésére szólítja fel az ifjúságot, és a Kör vezetősége nevében bizalmáról biztosítja a Nagy Imre-kormányt. Néhány nap múlva súlyos szemrehányások érik kapituláns beszéde miatt, amelyet a Kör vezetőségének tudta nélkül fogalmazott meg és olvasott fel.

A Kör érdemi politikai tevékenységet nem fejtett ki a forradalom napjaiban: szervezet és politikai platform híján semmilyen módon nem tudta a folyamatokat befolyásolni. Az a peremkerületi munkástanácselnök, aki begyalogolt Pestre, hogy a Kör vezetőségétől útmutatást kérjen, nem találhatta meg a Kör szétszóródott vezetőit, és a maga bölcsőbb tapasztalataira kellett hagyatkoznia. A reformkommunisták áramlatában résztvevők indulataik, tapasztalataik, szenvedélyeik, vágyaik és félelmeik szerint viselkedtek: magatartásukat az individualitás és nem az összetartás jellemezte.

November 3-án délután kísérlet történt a Petőfi Kör koalíciós alapokon történő újjászervezésére. A Nagy Imre-kormányt támogató fiatal értelmiségiek – Kardos László javaslatára a Recskről szabadult Jónás Pál közgazdász elnökletével – tervbe vették a Kör munkájának folytatását. A Kör erre a célra helyiséget kapott az Országos Tervhivataltól, a Szikra Kiadó munkatársainak javaslatára pedig átvette a szerveződő Gondolat Kiadót, valamint hetilapot és folyóiratot tervezett kiadni. A részben koalíciós alapokon újjászerveződő Kör nyilatkozatot fogalmazott meg, amelyben hitet tett a Nagy Imre-kormány politikája és a konszolidáció mellett. Munkája folytatásához nemcsak az szolgált volna biztosítékul, hogy a munkásság november 5-én folytatni kívánta a munkát, hanem az is, hogy a Kör szellemét meghatározó értelmiségiek nagy része spontánul egyöntetűen reagált a gyorsan változó eseményekre, és kész volt a kibontakozást szolgálni. E terveket másnap hajnalban az ágyúk tüze tette semmivé.

November 4-én Tánczos jugoszláv diplomaták hívására csatlakozott a menedéket kérő Nagy Imre-csoporthoz. Sajátos módon ez volt a Petőfi Kör vezetőjének első érdemi személyes találkozása Nagy Imrével. A Budapesten maradt vezetőség nem látta reális reményét annak, hogy újjászervezze tevékenységét.⁴⁷ Így a Kör betiltására ezúttal sem került sor: az újjászerveződő struktúrában nyilvánvalóan nem volt helye.

Jegyzetek

- ¹ „A szellem napvilága.” A Szabad Nép szerkesztőségi cikke.
- ² A Politikai Bizottság beszámolója a MDP KV ülésén, miután Gerő Ernőt első titkárrá választotta. Szabad Nép, 1956. júl. 19.
- ³ Lukács György válasza az ifjúság kérdéseire az Eötvös Loránd Tudományegyetem ankétján. Magyar Nemzet, 1956. okt. 10. (E.M.)
- ⁴ Hollós Ervin, a DISZ Központi Vezetőségének titkára: „A DISZ megújhódásáért!” Szabad Ifjúság, 1956. okt. 11. (Vezércikk)
- ⁵ Kádár János rádióbeszéde, amely az MSZMP alakuló nyilatkozatát ismerteti. Népszabadság 1956. nov. 2.
- ⁶ Gh. Gheorghiu-Dej, a Román Munkás Párt első titkárának vitazáró beszéde a Magyar Autonóm Tartomány pártkonferenciáján. (Testvérpártok a magyarországi eseményekről. Kossuth, 1957.)
- ⁷ Walter Ulbricht, a NSZEP Központi Bizottsága első titkárának beszámolója a KB 30. ülésén, Új Németország, 1957, 3-4 sz.
- ⁸ Révai József: „Eszmei tisztaságot!” Népszabadság, 1957. márc. 7.
- ⁹ Kállai Gyula, az MSZMP KB titkára, művelődésügyi miniszter előadása az országos pedagógus pártaktíván. Köznevelés, 1957. máj. 15. (melléklet).
- ¹⁰ A Kínai KP propagandaosztályának vezetője a jobboldali burzsoá intellektuelek szerepéről a reakciós felkelésekben... Népszabadság, 1957. okt. 12.
- ¹¹ Szigeti József: „Még egyszer a Lukács-kérdésről”. Társadalmi Szemle, 1957. 7-8. sz.
- ¹² Az Igazságügyminisztérium közleménye a Nagy Imre és társai ellen lefolytatott büntetőeljárásról. Népszabadság, 1958. jún. 17.
- ¹³ In: Bessenyei György válogatott művei. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953.
- ¹⁴ Petőfi természetesen inkább lehetett volna egy forradalom jelképe, mint Bessenyei. Az elnevezés megváltoztatásakor azonban valószínűleg nem ez játszott szerepet: Bessenyei kevéssé volt ismert, nem szerepelt a közismert haladó hagyományok között, és nem illett bele az akkori sémákba, míg Vasvari neve valószínűleg a NÉKOSZ soha meg nem alakult Vasvári Akadémiája miatt vált aggályossá azok számára, akik semmit sem felejtettek, és mindent gyanakvóan számon tartottak.
- ¹⁵ Tánczos 1947 őszétől 1951 januárjáig a Diákszövetség, a MINSZ, illetve a DISZ funkcionáriusa. Az apparátusból azért távolítják el, mert vétett az éberség ellen

és nem leplezte le a „trockista kémtevékenység” miatt letartóztatott felettese, Becski Hanna hibáit.

- 16 A Művelt Nép 1956. okt. 14-i számában jelent meg Tánczos „Tisztító szenvedéllyel” c. cikke.
- 17 A Győrffy István Kollégiumnak csupán másfél hónapig volt tagja, 1948. február 1-jétől megszűnéséig, március 15-ig. A Kollégiumhoz való tartozás, majd a népi kollégiumi mozgalom meghatározó szerepet játszott egész életében.
- 18 Benjámin László: Így vagyunk c., Haraszi Sándornak ajánlott verséből.
- 19 A Dolgozó Ifjúság Szövetsége Központi Vezetőségének IV. ülését 1956. május 21-től 23-ig tartották. A határozatot az Új Március 1956. júniusi számának melléklete közölte. („Bővítsük a Petőfi Kör tevékenységét és alakítsunk hasonló köröket a nagyobb vidéki városokban is. Ezzel is megteremthetjük a lehetőséget, hogy a fiatal értelmiségiek nyílt fórumokon vitassák meg szakmai, politikai problémáikat.”)
- 20 Nem volt szervezet, és nem volt szervezett! Kik voltak hát a „petőfikörösök”? A viták résztvevőit jelenléti ívek híján nem tudjuk elemezni. Jobb híján mindazokat nyilvánítjuk szereplőnek, akik a vitákon aktívan részt vettek (felszólaltak, elnököltek, vitát vezettek); vagy a vezetőség és a szervezés munkájában közreműködtek. Röviden egy kis társadalomstatisztikai izelítő: 270 szereplőnél sikerült a fontosabb adatokat azonosítani. Átlagéletkoruk 36 év, jól mutatva, hogy nem diákokról, hanem fiatal értelmiségiekről van szó, akiknek valamivel több mint egyharmada 29 éven aluli volt. Bár 1956-os párttagságukat nem könnyű rekonstruálni, bizonyos, hogy legalább is több mint 80 százalékuk volt a Magyar Dolgozók Pártja tagja. Politikai „származásukat” tekintve a legnagyobb csoportot kétségtelenül az antifasiszta- illegális mozgalomban részt vettek alkotják, közel egyharmaduk volt illegális múlttal rendelkező, ezek fele megjárta Horthy és Szálasi börtöneit is. (1956. november 4. után körülbelül ugyanennyi résztvevőt börtönöztek be vagy internáltak.) A másik pregnáns csoport, a volt népi kollégistáké: kereken egynegyedük volt NÉKOSZ-ista. Nem érdektelen, hogy a 270 személyből utóbb legalább 103-an az MSZMP tagjai lettek. A 270 személy szociális szerkezetének beható elemzését később végezzük majd el.
- 21 Tánczos Gábor: „Gondolatok a fiatal magyar értelmiségről.” Új Hang, 1956. 5. sz.
- 22 Lásd: Szárszó, 1943. Dokumentumok. Kossuth, 1983. A Bolyai Kollégium a Királyi Pál u. 12., a Győrffy István Kollégium a felszabadulás után az Apponyi (ma Felszabadulás) tér 1. sz. házban volt. Gödön találkoztak vasárnaponként az OIB (Országos Ifjúsági Bizottság) által vezetett szociáldemokrata és illegális kommunista fiatalok.
- 23 Szakemberek gyűltek össze, ellentétben Friss István 1957-ben hangoztatott vádjával, miszerint: „az ún. közgazdasági vitákon a résztvevők és felszólalók többsége nem volt közgazdász.” Friss István: Népgazdaságunk vezetésének néhány gyakorlati és elméleti kérdéséről. Előadás az MSZMP KB Politikai Akadémiáján, Kossuth, 1957.
- 24 Az MDP KV 1953. június 28.-i határozata a párt politikai irányvonalában és gyakorlati munkájában elkövetett hibákról s az ezek kijavításával kapcsolatos feladatokról csak 33 évvel később jelent meg legálisan a Propagandista 1986. májusi számában.

- 25 Liska Tibor szóhasználata és gondolata a Petőfi Kör 1956. szeptember 26-i vitáján.
- 26 Vö. többek között: Markos György: „Mérték és arány” Irodalmi újság, 1956. máj. 5. (Lásd a Függelékben!)
- 27 Regényes feldolgozását adja Galgóczy Erzsébet: Vidravas (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984) c. könyve.
- 28 Rezi Károly (1909-1942) újpesti kommunista munkás, a letartóztatása után halálra kínozták. Ma utca őrzi emlékét Újpesten.
- 29 A történelemtudománnyal foglalkozó vitán (máj. 30-jún. 1.) merült fel először az addig agyonhallgatott két „18-as” értékelése.
- 30 Kosáry Domokost 1949-ben távolították el a történettudományi intézet éléről, és fosztották meg a tanítás lehetőségétől is. 1949-1956 között szabadúszó, az Országos Könyvtári Központ munkatársa, majd könyvtáros, 1954-től igazgató a Gödöllői Agrártudományi Egyetem Könyvtárában.
- 31 Lásd teljes részletességében: Irodalom és demokrácia. Az irodalmi (Lukács-vita dokumentumai (1949-1951). Szöveggyűjtemény. I-II. kötet. MTA – Lukács Archivum 1982.
- 32 A Lukács György által fogalmazott „Tézisrövidítés a magyar politikai és gazdasági helyzetről és a KMP feladatairól (Blum-tézisek)” 1956 tavaszán teljesen ismeretlen volt a magyar pártközvélemény előtt is. A Párttörténeti Közlemények csak 1956 októberében közölt belőle részleteteket. A teljes szöveget lásd uo.: 1975. 4. sz. – lásd még: Lukács György: Curriculum vitae. Magvető. 1982. (171-226. o.) és Sziklai László: Proletárforradalom után. Kossuth, 1986. Lukács György felszólalását a Petőfi Kör vitáján ugyancsak közli a Curriculum vitae c. gyűjtemény.
- 33 Hoch Róbert kifejezése. („A folyamatosság és változás dilemmái.” Világosság, 1985. nov. 6. o.)
- 34 Szerényi Sándor 1929-1931 között volt a KMP KB első titkára. 1931-től a Szovjetunióban élt. 1933-ban koholt vádak alapján bebörtönözték, és 1947-ben tért haza. Felszólalásakor még nem rehabilitálták.
- 35 Vö. Losonczy Géza: „Az Operaház legyen a népé!” Szabad Nép, 1950. febr. 5.
- 36 Nagy Imre: Vitairatok és beszédek, 1955-1956. Párizs, Magyar Füzetek 1984.
- 37 Déry Tibor: Ítélet nincs. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1969.
- 38 Az MDP Központi Vezetőségének határozata. Szabad Nép 1956. júl. 1.
- 39 Berecz János: Ellenforradalom tollal és fegyverrel. Kossuth, 1969. 66. o. (Eszerint négy-ötszáz személy letartóztatása várható.)
- 40 Enver Hoxha: The Krushchevites. Memoir. Tirana, 276. o. („Have some of the leaders of these counterrevolutionaries shot to teach them what the dictatorship of the proletariat is.”)
- 41 Sipos Gyula: „Tolnai túllicitálás.” Irodalmi Újság, 1956. júl. 14. „Félre a párt és népellenesség demagógiával.” Tolnai Napló, 1956. júl. 6.
- 42 Lukácsra vonatkozóan lásd a 32. jegyzetet. – Déryt a Felelet c. regénye ürügyén bírálták. Lásd id. életrajzát (36. jegyzet).
- 43 „A Petőfi Kör határozata.” Teljes szövegét a Szabad Ifjúság közli. A Szabad Nép október 23-i számának második kiadása is csupán kivonatossan ismerteti.

- ⁴⁴ Első titkárnak Tőkés Ottót, elnöknek Losonczy Gézát javasolták volna. Utóbbira vonatkozóan vö. Nagy Imre és bűntársai ellenforradalmi összeesüvése. (A Fehér Könyv V. kötete), 1958. 33. o.
- ⁴⁵ A Petőfi Kör szerepéről a tüntetésben hitelesen beszélt Bohó Róbert a magyar televízió Velünk élő történelem c. műsorának első adásában. 1986. október 16-án.
- ⁴⁶ Magyar Nemzet 1956. október 16-án.
- ⁴⁷ A vezetőség egyes tagjainak közszereplése vagy féllegális és illegális tevékenysége nem mond ellent e megállapításnak.

* * *

A forrásművel nem jelzett hivatkozások csak kéziratos anyagokban találhatóak. A Petőfi Kör 1956. július 8-i határozata e kézirat lezárása (1986) után jelent meg. Lásd: Jöjjön el a te országod. Petőfi Sándor politikai utóéletének dokumentumaiból. (Szerk. Margócsy István) Bp. Szabad Tér 1988. 307. o.

Világosság, 1989. 1. szám